

**АРХЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫНЫҢ
20 ЖЫЛДЫҒЫНА ОРАЙ
«ТҮРКІСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ
ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

24
АҚПАН
ŞUBAT
АПРЕЛЬ
FEBRUARY
2017

¹ Работа выполнена в рамках проекта 2980/ГФ4 «Цитадель древнего Туркестана: генезис городской культуры (архитектура, планировка, стратиграфия)» в рамках грантового финансирования научных исследований МОН РК на 2015-2017 годы, по приоритетному направлению "Интеллектуальный потенциал страны". При оформлении статьи использованы фотографии автора, О.Белялова, Ренато Сала.

² На такой бездоказательной интерпретации исторической топографии Туркестана настаивают некоторые архитекторы (Туякбаева, Проскурин, 2000).

Е.Ә. Смағұлов

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАР МЕН ҚАЛАШЫҚТАР: ТҮРКІСТАН ЖӘНЕ ШОЙТӨБЕ

Мақалада Түркістан археологиялық экспедициясының соңғы жылдары Түркістан қала жұртында жүргізген зерттеу жұмыстары барысында алынған қала топографиясы және стратиграфиясы жайлы кейбір жаңа мәліметтер жарияланады. Крест тәріздес жобадағы ғимараттың ежелгі цитадельдегі құрылысының шығуы қала тарихын үш-бес ғасырға әрі қарай шегеруге мүмкіндік береді. Барлық ортағасырлық қалаларда монғолдарға дейінгі қабат болды деген ойлар теріске шығарылады; Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің айналасында бұған дейін XIX ғ. деп кезеңделіп келген қамал қабырғалары болмағандығы туралы мәліметтер келтіріледі.

Summary

E.A. Smagulov

THE MEDIEVAL CITIES AND FORTRESSES: OLD TURKESTAN AND SHOITÖBE

Some new data on the topography and stratigraphy of the settlement Turkestan, received recently in TAE are published in the article. In particular, the discovery of the built of the ancient citadel with a cruciform plan of the building can age history of the city from three to five centuries. Attention is drawn to distributed so far in the literature erroneous concepts on the topography and stratigraphy of the settlement Turkestan. Contrary to the existing opinion, it is denied the existence of pre-Mongolian layers underneath all the medieval settlement; the data about absence around khanaki mausoleum of Khodja Akhmed Yassaui the fortress walls dating earlier XIX century are given.

Н.О.Алдабергенов,

О.Б.Құлымбетов

*Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі
Шәуілдір, Қазақстан*

ҚОЖА АХМЕТ ЯССАУИ МАҢЫНДАҒЫ КӨНЕ ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН

Ортағасырлық араб жазба деректерінде Отырар мен Сауран арасында орналасқан аймақтың орталығы ретінде Шауғар қаласы аталған. Әдетте, тарихшылар, бұл қаланың орнын анықтауда X ғасырда өмір сүрген географ әл-Истахридің дерегіне сүйенеді, ол «Кедерден (Фараб аймағының бас қаласы) Шауғарға дейін бір күндік жол. Шауғардан Сауранға дейін бір күндізгі жеңіл сапар» деп көрсеткен» [1.94]. Осындай деректерге сүйенген ортаазиялық медиевистиканың негізін салушы академик В.В.Бартольд Шауғар қаласы «шамамен» қазіргі Түркістан қаласының орнында орналасқан деп белгіледі. Сонымен бірге, өкінішке орай, бұл қоныстың қандай да бір қалдығы табылмады. деп көрсетеді.[2.520]

Түркістан қаласының оңтүстік-шығысында алты шақырым жерде орналасқан Шойтөбе қаласының орны анықталды. Бірқатар топографиялық белгілердің кездесуі және ескерткіштің беткі қабатында XI-XII ғасырлардан басқа соңғы тарихи кезеңдерге жататын материалдардың болмауы Шойтөбе ескерткішін көне Шауғар қаласының қалдығы деп анықтауға негіз болды. Себебі, Шауғар жайлы мәліметтер жазба деректерде XII ғасырдан соң мүлде кездеспейді.[3.94-95] Бұл жөнінде А.Н.Бернштам: «Мавзолей орналасқан қалашыққа қарағанда, беткі қабатынан табылған материалдар мен қала жоспарының көрінісіне сүйенсек Шауғар – Иасы деп аталуға Шойтөбенің құқығы көбірек. Ал, мавзолей тұрған жерді монғолдық тимуридтік Түркістанға қатыстыра қарастыру керек», - деген болатын.[4.81] Бұл жерде, автор біздің байқауымызша, Шауғар мен Иасыны бір қала деп есептеген, басқа бір қателік жіберген сияқты. Ертеректе

А.И.Добромыслов қазіргі Түркістанның орнында монғол дәуіріне дейін Иасы атты қоныстың болғандығы жайлы айқын етіп жазған болған. Кейінірек Түркістанда жұмыс істеген тұңғыш маман археолог М.Е.Массон Түркістанның орнында Шауғар қаласының «болмауы мүмкін» екендігін ескерткен-ді.

Рас И.И.Умняковтың мәліметі бойынша, М.Е.Массон Түркістан тұрған жерден Иасы қаласының қалдығы іздеу қажеттігін жорып айтқан, бірақ мавзолей тұрған жерден немесе кейінгі ортағасырлық кезеңге жататын цитадельмен емес, азырақ Оңтүстікке қарай тұсты сілтеген.

Соңғы кездердегі зерттеулер бұл болжамның дұрыс екендігін көрсетті және Иасы қонысының ерте мәдени қабаттары орналасқан жерді дәл анықтады. Бұл жер Ахмет Иассауи кесенесінен оңтүстікке қарай 400м жерге орналасқан Күлтөбе қалашығы болып шықты. 1980 жылдардың басында мұнда жүргізілген стратиграфиялық зерттеулердің нәтижесінде біздің дәуіріміздің I-мың жылдығының ортасынан бастап XIV ғасырдың басына дейінгі аралықта қалыптасқан мәдени қабаттар аршылды. Осылайша, өзіндік тарихи тағдыры бар Иасы-Түркістанның орны жайлы соңғы да нақты пікір қалыптасты.

Ендігі жерде, Шойтөбе қалашығының Шауғар қаласының қалдығы екендігі ешбір күмән қалмағандығы өз-өзінен түсінікті, себебі, аудан көлемінде аймақтық «астанасы» ролін атқаруға көрсеткіштері дәл келетін басқа археологиялық ескерткіш жоқ та.

1996 жылдың жазында Түркістан археологиялық экспедициясы Шойтөбе қалашығында тұрақты түрде зерттеу жүргізуді бастады, әзіргі жұмыстың бастапқы кезеңі ғана болғанымен қолымызда Шауғар қаласының тарихын нақтылай түсетін бір шама материалдар жинақталады.

Шойтөбе қалашығын мұнан бұрын да бірнеше рет археологиялық экспедициялар зерттеген болатын, атап айтсақ 1947ж. Оңтүстік бойынша, бұл тілек цитадельдің қорған қабырғасын жарып өтіп ішкі құрылыстардың біршама қабатын аршуы тиіс. Осындай жолмен жиналған материалдар қала дамыуының негізгі кезеңдерінің кейбір ерекшеліктерін және даталарын анықтауға мүмкіндік береді. Шойтөбенің жан-жақты зерттеу мен археологиялық қазба мәліметтері қаланың XI-XII ғ.ғ. өмір сүруін мүлде тоқтатқанын көрсетеді. Қандай тарихи оқиғалар бұған әсер еткенін қарастырайық.

Тарихта Шауғар аймағының IXғасырдың соңынан бастап Саманидтер мемлекетінің құрамына енгендігі белгілі. Жазба деректер (Әл-Истахри) саманидтер билеушісі Насыр Ибн Ахметтің (864-882ж.ж.) үлкен әскери қолмен Шауғарға жорыққа шыққанын хабарлайды. Ол Сүткент және Шауғарға дейін жетеді. Шауғар обылысында оның әскері бірнеше мың түркілерді қырғынға ұшыратты.[5.80]. Әл-Истахри «Мәуренахрдың барлық шекарасы, Хорезмнен Испиджаб маңына дейін түркі оғыздары мен Испиджабтан Ферғананың алыс аймақтарына дейін қарлұқтармен жүргізіліп жатқан соғыс қимылдарының мекеніне айналған» - деп атап көрсетеді.

Саманидтер тұсында Шауғарды жергілікті түркі династиясы басқарды, аймақ харадж салығынан босатылу сияқты бірнеше маңызды жеңілдіктерге ие болды. Мысалы: құрамында Шауғарда енетін Испиджаб аймағының билеушісі саманидтер сарайына салық ретінде символикалық ақы, дирхемнің алтыдан бір бөлігіне тең ұсақ тиындар мен сыпырғы ғана жібереді. Саманидтер үшін Испиджаб Жетісу қарлұқтарынан солтүстік-шығыс шекараны қорғап тұратын бекініс болатын, Әл-Мақдисидің айтуынша ол дін үшін соғыс алаңына айналған даңқты шекаралық бекініске айналған. Шауғар қаласы IX-X ғ.ғ. өзінің гүлдену кезеңін бастан кешірді. Ол жер өңдеушілік және көшпенділер мәдениетінің қиылысқан жеріне орналасқан-ды, бұл оның тез арада дамып ірі сауда және қолөнер орталығына айналуына әсер тигізді. Әл-Мақдиси X ғасырдың соңында Шауғарды былайша суреттейді: (Шауғар кең жайылған қонысты үлкен қала, оның сыртқы әскери қорған бекінісімен қоршалған, мешіті базардың шетінде. Қала үлкен жолдан алыста)

Шауғар Орта Азиямен Хорезмді Сырдария қалаларымен жалғастыратын сауда жолдарының бойында орналасты. Бұл жол Ұлы жібек жолының (Үлкен жол) бір тармағы ретінде Испиджабтан басталып солтүстік-батыстағы Арсубаникет (Арыс өзені бойындағы Жуантөбе қалашығы) қаласына соғып, одан кедерге (Отырар оазисі), сонан соң Шауғар, Сауран, Сығанақ арқылы өтетін. Сығанақ маңында сырдың сол жақ жағасына өтетін өткел бар болатын, сол арқылы өткен жол Сырдың төменгі ағысындағы Жент, Жаңа Кент қалаларына кететін де бір тармағы Қуандарияның арнасынан бойлап Хорезмге бет алатын.

Саманидтер мемлекеті құлаған соң оның билігіндегі жерлер қараханиттер мен газнауидтер Амудария өзенін шекара етіп өзара бөлісіп алды. Қараханиттер мемлекетінің құрамына (942-1212ж.ж.) Сырдария бассейнінде жатқан жерлер енді, олармен қоса Шауғар, Испиджаб, Жетісу, Түркістан өлкелері де қамтылды. X ғасырдың аяғы мен XII ғасырдың басында Шауғар сірә, қараханидтер иеліктерінің бірінің құрамына енген болуы керек.

XII ғасырдың екінші ширегінде Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азия қара қытайлардың (кидандар) жойқын шабуылына ұшырады.[6.429]

Қараханидтер әскерін 1137 жылы, сельджукидтер әскерін 1141 жылы күйреткен соң қарақытайлар Қараханидтер мемлекетінің жерін жаулап алды.

Қараханидтер қара қытайлардың вассалына айналды. XII ғасырдың аяғы мен XIII ғасырдың басында қарақытайлар мен күресті Хорезмшах мемлекеті жүргізді. Хорезмшах Мұхаммед Ибн текеш Сырдарияға бірнеше рет жорықта Отырарды басып алды.

1213 ж. ол Тараз маңында қарақытайлар әскерін күйрете жеңді. Хорезмшахтар мемлекетіне Сырдарияның оң жағасында Оңтүстік Қазақстанның Таразға дейінгі жерлері түгел енгізілді. Стратегиялық маңызы өте жоғары Сырдария өңірі Хорезмшахтар мемлекетінің құрамына енгізілгенін көрсететін саяси қадам ретінде Мұхаммед Ибн Иасы, Отырар қалаларында ақша соққыза бастады. Бірақ Хорезмшах билігі ұзаққа созылған жоқ. 1216ж Жетісуға Күшілік хан бастаған наймандар басып кірді. Хорезмшах Мұхаммед Ибн текеш Мәуренахрмен екі арадағы шекара бойында орналасқан қалаларды қорғауға және бекінісін нығайтуға шамасы келмеген соң, жазба деректердің айтуынша „Шаш, Ферғана, Испиджаб, Қасан және олардың маңындағы басқа қалалардың тұғындарына –бұлардай дені сау және бұлардай гүлденген қалалар бұл дүниеде болған емес. Қалаларды тастап шығып мұсылман аймақтарына қосылуға бұйрық берілді, сонан соң қалалардың барлығын қиратты.[7.89] Бұл шамамен 1211 – 1215 жылдар аралығында өткен оқиға. Хорезмшахтар Сырдарияның орта ағысын билегенімен бұл оқиғаларды баяндайтын деректерде Шауғар жайлы мәліметтер кездеспейді. Мұнымен қоса Шауғар XII ғасырдан бастап ортағасырлық тарихи географиялық әдебиеттер беттерінен мүлдем жоғалған. Шындығында, ол бұл кезеңде өлкедегі өзінің маңызын жойып, жай ғана қонысқа айнала бастаған сияқты. Экономикалық және саяси орталық ретіндегі ролді бұл тұста Иасы қаласы иелене бастайды. Мүмкін, найман шапқыншылығының алдындағы Хорезмшахтың бұл әрекеті мен шешімі қала тарихының соңғы нүктесін қойып қала қайта өркендемеген шығар. Мұнан соң, жалғасын моңғол шапқыншылығы қаланың қайта өсуіне жағдай туғыза алмады, бірақ XIII ғасырда, ескі қирандылардың солтүстік шығысындағы жарты шақырым жерде Шауғардың соңғы тұрғындарының ұрпақтары тұрғызған жаңа қоныс өсіп шығады. Қоныстың айнала сыртын қоршаған қорған қабырғасының жоқ болуы есте тұрарлық көрініс. Моңғол езгісі жағдайында қаланы қайта қалпына келтірушілер, моңғолдардың қалалар мен қоныстарды бекініс қорғандары мен қоршауға тыйым салған жарғыларынан аса алмаған сияқты. Көтерме материалдар мен әлсіз қабат мәліметтеріне сүйене отырып, қоныстың онша ұзақ өмір сүрмегендігін болжауға болады. Сірә, қоныстың тұрғындары XIV ғасырда Қожа Ахмет Иасауи қабірханасына жақынырақ Иасы қаласына қоныс тебуге шешім қабылдаған болуы керек.

Қылуат жерасты мешіті

Ортағасырлық Түркістанның сәулет ескерткіштері кешенінің ең бір көне де күрделісі «Қылуат» жер асты мешіті болып табылады. Кезеңінде он сегіз бөлмеден тұрған бұл жер асты құрылысы өзінше бір қалашық сынды әсер қалдырады. Құрылыста адам өмірі сүруі үшін қажетті нәрсенің барлығы қарастырылған. Мұнда жер астындағы Ахмет Иасауи салдырған бір адамдық «Ғар» бөлмесіне қоса «Мешіт» бөлмесі, «Жамағатхана» залы, қызметкерлерге арналған «худжра» бөлмелері, ыстық су дайындайтын, жуынатын дәрет алатын бөлмелер де ескерілген. Орыс орменталисті В.А.Горделевскийдің «Концепции истории Туркестанского святилища» деген еңбегінде «Қылуат» мешітінің қонақ үйлері мен жылқы байланатын ат қоралары да бар болғандығын жазады. Осындай ірі құрылыс қай замандарда, нендей мақсатпен салынған деген заңды сұрақ туады.

Тарихқа үңілсек «Қылуат» деген ұғымның X ғасырда пайда болғандығын байқаймыз. «Қылуат» сөзі арабша «Халуәтун»-жалғыз, жеке өмір сүруге ұмтылу деген сөзден шыққан, сонымен бірге, түркімен тілінде «Қылуат»-«құпия» деген мағына беретіндігін ғалым С.М.Давыдов өзінің «Суфизм вТуркмении» деген еңбегінде келтіреді. Ал, соңғы жылдары

(1991) шыққан «Ислам. Энциклопедический словарь» деген жинақта «Халуатийы» ағымының суфизмнің ортодоксалды ислам билеушілері арасында да, ақ сүйек қауым арасында да қуғынға ұшырағаны сияқты, суфизмнің көптеген ағымдарының бірі «Халуатийа» да қолдау таппады. Бұл ағымды уағыздаушылар мен жолын қуушылар жер асты мешіттері- «Қылуеттерде» кездесіп, уағыз айтып, зікір салып, медитациялық сеанстар өткізіп, гипноздық трансқа түсіп отырған. Мұндай жағдайға жету үшін оларға құпия мекен-жайлардың қажет болғандығы түсінікті. Сол замандарға суфистерді дінбұзарлық уағыз жүргізушілер ретінде айыптағаны тарихтан белгілі. Мысалы, X ғасырда Хорасанда атақты суфистік уағызшы Джунейдтің жолын қуушылардың манихейлік көзқарасты таратушылар ретінде айыпталып, қуғынға ұшырағанын, нәтежесінде олардың өз діни әдет-ғұрпы мен жоралғыларын үңгірлер мен жер асты құрылыстарында өткізуге мәжбүр болғандығын С.М.Давыдов жоғарыдағы еңбегінде келтіреді.

Ахмет Иасауи өмір сүрген XII ғасыр тұсында «Хилуетийа» ағымын қарапайым халық қана емес ірі дін өкілдері мен билеуші топ өкілдері де мойындаған, ислам дінінің түркі халықтары арасында таралуы мен орнығуына үлкен әсер еткен, өзіндік діни – философиялық көзқарастар мен әдет-ғұрыптардың жиынтығын қалыптастырған әлеуметтік құбылыс болатын. Ахмет Иасауидің жақын туысы Мәулана Сайфуддин Орын Қойлақы қолынан туған «Насабнама» шежіресінде Ахметтің әкесі Ибраһим шайықтың отызға жуық «Қылует» мешіттеріне билік жүргізгені айтылады. Иассауидің ата-бабаларының ең сенімді шежіресі саналатын бұл еңбекке Ахметтің өзінде де елуден аса «Қылуеттің» бағынышты болғандығын, олардың жұмысына басшылық жасауға Иассауи өз мүридтерін жіберіп отырғандығы келтірілген. Бұл мысал «Қылует» мешіттерінің Ясауиден бұрын пайда болып, оның тұсында нағыз шарықтау кезеңіне аяқ басқандығын көрсетеді. Қаламызда «Қылует» мешіттерінің міндетін атқарған «кіші қылует», «Әулие Құмшық Ата», «Шілдехана» құрылыстарының қалдығы осы күнге дейін сақталған. Бұлардың соңғы екеуі қазіргі күні қалпына келтірілген, ал «Кіші Қылует» «Үлкен Қылует» сияқты 1942 жылы бұзылып, кірпіштері май заводын («Антибиотик») салуға жұмсалған, ол Ахмет Ясауи кесенесінің «Мешіт» бөлмесінің батыс жағында 50-60 метрдей жерде орналасқан болатын. 1972-1973 жылдары археолог Т.Н.Сенигова «Кіші Қылуеттің» орнына қазба жұмысын жүргізіп, оның бір метрдей биіктіктегі қабырғаларының жер астында сақталғандығын анықтады. Ол диаметрі он екі метрлік дөңгелек бөлме мен оған жапсарлас ұзын «Тахаратхана» (Дәретхана) бөлмесінен тұратын жартылай жер асты құрылысы болған. Дөңгелек «Шілдехана» бөлмесінің ортасында жер астына орналасқан «Ғар» бөлмесі барлығын жазады ғалым Т.Н.Сенигова өз еңбегінде. «Қылует» жер асты мешіттері қазіргі күнге дейін Сайрамда, Бұхарадағы Бахаутдин құрылыс кешенінде, Пскент ауданындағы «Янтық» селосында сақталған. Жоғарыда аты аталған Орын Қойлақының «Насабнамасында» мұндай мешіттер Отырарда және Сырдың батыс бетіндегі Зернұқ қаласында да болғандығы айтылған. «Қылует» мешітінің негізгі бөлігі болып жер астындағы «Ғар» және оның үстіне салынған «Мешіт» немесе «Шілдехана» бөлмелері саналады. «Қылует» мешіттері негізінен «Ғар» және «Шілдехана» бөлмелерінен тұрағандығын «Әулие Құмшық Ата», «Кіші Қылует» мешіттерінің құрылысынан байқаймыз, және «Шілдеханасы» жартылай жер астында болса «Ғары» міндетті түрде оның еденінің астында орналасады, бұдан шығатын қорытынды «Шілдеханалар» мен мешіттер салуда бұрыннан «қасиетті» деп есептелетін жерлер тандап алынғандығы болып отыр. «Әулие Құмшық Ата» құрылысының «Ғары» да «Шілдеханасы» да жер астында, алайда, «Шілдехананың» кейінірек салынғандығын және оларды бастыра, үстінен жер бетінде мешіт құрылысы түскендігін археологиялық зерттеулер дәлелдеп берді, яғни «Әулие Құмшық Ата» құрылысы «Хилуатийа» ағымы алғаш пайда болған кезде және әлі құпиялықтан арылмаған кезеңде салынған. Ел аузындағы аңызға сенсек-Ахмет Иасауидің өзі де жер асты жолы арқылы «Әулие Құмшық Ата» мешітіне барып міәжәт етіп отырған, олай болса X-XI ғасырларда Құмшық Ата да «Ғарда» өмір сүріп, шәкірттері «шілдехана» бөлмесінде жиылып зікір салып, суфистік әдет-ғұрыптар жүргізген деуге негіз бар. Ахмет Ясауи «Ғарда» қайтыс болған соң шәкірттері оның да жанына дөңгелек бөлме «Шілдехана» салған сияқты, кейіннен ол тарлық ете бастаған кезде қазіргі көріністегі «Қылует» салынған. Бұған дәлел-«Шілдехананың» жанына салынған «Мешіт» бөлмесінің «Ғармен» қабырғаларының сәйкес келмеуі, жаңа құрылыс салу кезінде «Мешіттің» оңтүстік-шығыс қабырғасы «Ғардың» үстінен түсіп кеткен «Шілдехананың» ішінде қалып қойған. «Шілдехананың» орнына үлкен «Жамағатхана» салынған. «Шілдехана» арабтың-«шіл»-«қырық» деген сөзінен шыққан, мұнда

Ясауидің жолын қуушылар қысқы «қырық күн шілдеде» жиылып зікір салып, діни жоралғылар өткізетін болған. Ахмет Ясауи кесенесінің солтүстік-батыс бетіндегі «Шілдехана» құрылысы да ХІІ-ХІІІ ғасырларда салынған сияқты, қалай болғанда да, Әмір Темір жаңа алып кесенені салу барысында, құрылыстың ірге тасының астында қалып қою қаупі бар мүрделерді қазып алып, осы «Шілдехана»-құрылысы біткенше, сақтау туралы бұйрық бергені жайлы ел аузындағы аңыздарда айтылады.

«Ғар» сияқты жеке адамның өмір сүруіне арналған бөлмелер Самарқандағы Шах-и Зинда құрылысында, Ташкенттегі Зайнутдин-баба мавзолейінде және Құсам ибн-Аббас мавзолейінде кездеседі. Ахмет Ясауи өмір сүрген «Ғар» бөлмесінің қабырғаларының ұзындығы 135х25см., биіктігі -175см., «балх» әдісімен қаланған төрт қырлы күмбезбен жабылған. Құрылыс 25х25см. Кірпіштерден бір жарым қатар қалыңдықпен қаланған, жер бетінен 4-4,5метр тереңдіктегі бұл аса ылғалды, сыз да тар бөлмеде өмір сүрген Ахмет Ясауи бабамыздың ерлігіне бас иеу мүмкін емес. 1929 жылы ғалым В.А.Гордлевскийдің түркістандықтардан естіген дерегіне сүйенсек, Ахмет Ясауи пайғамбар жасына жеткен соң «Жер бетінде қанша өмір сүрсем, жер астында да сонша жасаймын»-деп «Ғарға» түскен сияқты. Ғалымның жазуынша ХХ ғасырдың бірінші ширегінің өзінде жыл сайын «Қылуетке» қысқы күн мен түн теңелер мезгілде жиналып зікір салатындардың саны жиырма мыңға жетіп отырған. Осындай құрылыстың қайта қалпына келтіріліп, мұражай ретінде ашылуына скульптор А.Л.Шмидтің ғажап еңбегі есеп болды десек қателеспейміз, бұл жанашыр азамат 1940 жылы «Қылует» мешітін қайта көру бақытына ие болып отырмыз. Әзірге қалпына келтірілген тең жартысы болса да уақыт өте он сегіз бөлмелік «Қылует» түгел бой көтереді деп үміт күтеміз.

1972-1973 жылдардағы Т.Н.Сенигованың және 1979 жылы Е.А.Смағұлов жүргізген археологиялық зерттеу жұмыстары нәтижесінде «Қылует» Х-ХҮІ ғасырларда салынған бөлігінің орны анықталып, қайта қалпына келтірілді.

1996 жылы «Әзірет Сұлтан» қорық-мұражайының күшімен жүргізілген археологиялық қазба негізінде «Ғар» бөлмесінің Ахмет Ясауи өмір сүрген ХІІ ғасырда салынғандығы анықталып, қазба материалдармен дәлелденді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Агеева Е.И; Пацевич Г.И. Из истории поселений и городов Южного Казахстана (Труды ИИАЭ АН Каз ССР, т.5. А-Ата, 1958. Б.94).
2. Бартольд В.В. Туркестан (Соченения; т.ІІІ, М., 1965, Б.520).
3. Агеева Е.И; Пацевич Г.И Из истории . . . Б.94-95
4. Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана (Известия АН Каз ССР, сер. Археологическая. Вып. 2, 1949 стр 81).
5. Волин С.Л. Сведения арабских источников . . . С., 80
6. Бартольд В.В.Туркестан в эпоху монгольского нашествияю . . С 429.
7. Волин С.Л. Сведения арабских источников . . . С., 89.
8. Ислам. Энциклопедическая словарь. М.,1991

М.Б. Қожа

*Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан*

ОТЫРАР АЛҚАБЫНДАҒЫ ҚАЛАЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ДАМУ ДИНАМИКАСЫ

XX ғ. мен ХХІ ғ. басында археологтар тапқан жаңа ескерткіштер мен табылымдар, оларды талдау нәтижелері Отырар алқабындағы қалалық мәдениеттің дамуын реконструкциялауға мүмкіншілік береді. Отырар қаласының тарихын тануда негізінен 1970 ж. Қазақстан Ғылым академиясы құрып Кемел Ақышев басқарған Оңтүстік Қазақстандық кешенді археологиялық экспедицияның Отырарда жүргізген кең көлемді қазба материалдары қызмет етеді (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1972; Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1981; Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1987). Отырардың ортағасырлық дәуірдегі даму кезеңдерінің мәселелері К.М. Байпаковтың, Л.Б. Ерзаковичтың мақалаларында (Байпаков, 1976, с. 11-14; Ерзакович, 1990, с. 28-30; Ерзакович, 1992, с. 177-182) қаралғанмен Отырар алқабындағы қалалық